

**KAREN ARMSTRONG, TANRI SAVUNUSU: DİN ASLINDA NEDİR, ÇEV. ŞAHİKA TOKEL,
İSTANBUL - PEGASUS YAYINLARI 2019**

Muammer İSKENDEROĞLU*

Genelde din, özelde de Tanrı hemen her toplumun olduğu gibi Türk toplumunun da değişmez gündem maddelerinin başında gelmesine rağmen, sıradan insanlar bir tarafa bu alanın uzmanları ne ölçüde bu gündeme derinlik katma çabası içerisine giriyorlar? Farklı Tanrı tasavvurlarının hangi ortamlarda geliştirilip kabul gördüğü, sonrasında bu tasavvurların niçin anlamsız hale geldiğine dair okuma yapmak isteyen okuyucu Türkçede hangi eserlere başvurabilir? Karen Armstrong'un *Tanrı Savunusu* tarih boyunca, aynı dine mensup olanlar da dahil, insanların nasıl Tanrı tasavvurları geliştirip benimsediklerinin, bu tasavvurlar zamanın değişimine yenilip anlamsız hale geldiğinde nasıl yeni tasavvurlar geliştirip Tanrı fikrini hayatlarında tekrar anlamlı hale getirdiklerinin izlerini sürmek, bu konuda genel bilgi edinip üzerinde düşünmek ve daha ileri okumalar için literatüre aşına olmak isteyenler için değerli bir çalışma olarak karşımıza çıkıyor.

İki ana kısımdan oluşan kitabın ilk kısmında Armstrong insanlık tarihinin başlangıcından yaklaşık 1500'e kadar süren modernite öncesi dönemdeki Tanrı düşüncesini kutsal kitap, ilham, yaratılış, mucizeler, tezahür, iman, inanç ve gizem gibi modern dönemde çok daha tartışmalı meselelere ışık tutar bir tarzda açıklıyor. Yazar kitabın ikinci kısmında ise modern öncesi insanının pek çok varsayımını altüst eden modern Tanrı anlayışının yükselişinin izini sürüyor. Her bir kısmı adeta birbirini takip eden Tanrı tasavvurlarının kronolojik sunumuna ayırdığı altışar bölüme ayıran yazarın her bir bölümde ele aldığı konuları ve temel iddialarını burada tasvir etme imkânımız olmadığından, özellikle dikkatimizi çeken hususlara yer vereceğiz.

Armstrong modern dönem öncesinde insanların çoğunun Tanrı hakkında konuşmanın zor olduğunun bilincinde olduklarını, bu nedenle onlar için Tanrı hakkında sembolik konuşmanın çok daha doğal ve doğru olduğunu, Mitos'un da çok daha anlamlı ve değerli olduğunu özellikle vurguluyor. Yazara göre avcı toplayıcı insanların mağaralarda geliştirdiği dinsel mitler ve ritüeller tarım hayatına geçildiğinde kısmen anlamını yitirince, insanlar toprağın bereketine dayalı yeni mitler ve ritüeller geliştirdi. Antik dönem insanına göre tanımlanamayan ve tasvir edilemeyen en yüce kutsal güç belli sembollerle tasvir ediliyordu. Dinsel söylem lafzi olarak yorumlanamazdı, çünkü dili aşan bir gerçeklik hakkında ancak sembolik ifadelerle konuşulabilirdi. Antik dünya insanı yaratılış hikayelerini de gerçeklerin tasviri olmaktan ziyade sembolik olarak anlıyordu ve güncel olaylarla ilişkilendiriyordu. Göçebelikten daha yerleşik bir yaşama geçen insanoğlu bunun sonucu olarak daha içten bir tinsellik geliştirmişti. 'Aşkın olan' artık insanlığın ne dışındaydı ne de ona yabancıydı. Armstrong'a göre insanlığın ilk dönemlerinde Hint, Çin ve Ortadoğu'nun büyük bilgilerinin tanımladığı din kavramsal değil, uygulamaya dayalı bir etkinlikti; dinsel söylem tanrısalla ilgili net bilgi vermeye yeltenmiyor, idrakin ve dilin sınırlarını takdir etmeye yöneltiyordu.

Kitâb-ı Mukaddes'in Tanrı anlayışını, Âdem, Musa ve Firavun kıssalarını ve diğer anlatıları

Armstrong yukarıda zikrettiğimiz ilkeler çerçevesinde tasvir ediyor. Yazar Yahudilik tarihine bakıldığında süreç içerisinde değişik dönemlerde değişik Tanrı tasavvurlarının üretildiğine ve bir tasavvur anlamını kaybettiğinde yeni bir tasavvurun onun yerini aldığına dikkat çekiyor. Mesela, M.Ö. 7. asırda Tesniyecilerin ürettiği Tanrı tasavvuru Yahudilerin M.Ö. 597’de Babil sürgünü neticesinde yıkılınca sürgünde bir grup yeni bir Tanrı tasavvuru geliştirmiş, eski hikâye ve sembolleri yeniden yorumlayıp anlamlandırmışlardı.

Yahudiler arasında Mitos’a dayalı bir din, Tanrı ve âlem tasavvuru geliştiği dönemlerde Yunan kolonilerinde Logos’a dayalı bir âlem tasavvuru geliyor ve Batı bilimsel geleneğinin temelleri atılıyordu. Armstrong, bir açıdan bakıldığında bu rasyonelliğe rağmen gizemlerin Yunan dinsel hayatının ayrılmaz parçası olduğuna, felsefenin de sadece düşünsel değil aynı zamanda pratik bir etkinlik olduğuna dikkat çekiyor.

Miladi 1. asırda Süleyman Tapınağı’nın bir daha yapılmamak üzere yıkılması sonrasında Yahudi dinsel anlayışında büyük bir çeşitlilik ortaya çıkmıştı. Bu sürecin en önemli sonucu Yahudiliğin tapınak merkezli bir dinden Tevrat merkezli bir dine dönüşmesi oldu. Hahamlar Tevrat’ın özünü “Hoşuna gitmeyen şeyi başkasına yapma!” şeklinde özetliyor, diğer her şeyi bu ilkeye göre yorumlayıp bir merhamet ahlakı geliştiriyorlardı. Aynı tarihlerde gelişen Hristiyanlığın da benzer bir ahlak geliştirmesi dikkat çekicidir. Burada Armstrong’un devamlı vurguladığı husus hem Yahudi hem de Hristiyan bilginlerin kutsal kitapları yaşadıkları zamana hitap etmeleri için devamlı yorumladıkları, yorumlarında da Kutsal Kitap’taki gariplikleri ve çelişkileri gidermek için lafzi anlamın ötesine geçmek zorunda kaldıklarıdır. Daha sonra İslam’ın da eklenmesiyle bu dinlerde inanç pratiğe dayalı bir iç görü ve faal bağlılık meselesi olarak görülüyordu; inancın soyut teolojik varsayımla pek işi yoktu. Yazara göre genel olarak Yahudilik ve İslam bu doğru pratiği sürdürürken Hristiyanlık süreç içerisinde doğru öğretiye yöneldi. Hristiyanlığın Roma’nın resmi dini olması, adından otorite aracılığıyla takipçilerine resmi öğretiyi, özellikle teslise dayalı Tanrı tasavvuru dayatması bazı keşişlerin tepkisine neden oldu. Bu keşişler dilin Tanrı’yı ifade etmek için yetersiz olduğuna vurgu yaparak bir sessizlik tinselliği geliştirdi.

Armstrong’a göre inanç ve akıl ilişkisi 11. asırda filozof ve teologların akıl yürütme güçlerini sistematik olarak inancın doğrularına uygulamaya başlamalarıyla yeni bir döneme girdi. Artık gelenekselleşen Hristiyan öğretisinin rasyonel olarak tutarlılığını göstermek teolog ve filozofların en büyük amacıydı. Yazar benzer çabaların Müslümanlar ve Yahudiler arasında da olduğunu örneklerle gösteriyor. Ona göre İslam dünyasında Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar bu konuda iş birliği yapabiliyor ve birbirlerinden öğrenebiliyordu. Haçlı seferleri Batı’da bu iş birliğinin gecikmesine neden oldu. Batı ancak 13. asrın başlarından itibaren Doğu’nun bu bilimsel ve felsefi birikiminden faydalanmaya başlayabildi. Bu rasyonel çabaya rağmen Tanrı’nın bilinemeyeceği düşüncesi Batı dünyasında etkili olmaya devam ediyordu.

Armstrong kitabın ikinci kısmında modern Tanrı anlayışının gelişiminin izlerini sürüyor. Hiç şüphesiz klasik âlem, din ve Tanrı anlayışından modern anlayışa geçiş bir süreç içerisinde oldu. Modern bilimsel gelişmeler âlem anlayışımızda, bu da din ve Tanrı anlayışımızda köklü değişikliklere neden oldu. Yazara göre modern çağ kimilerine göre özgürleştirici ve büyüleyici iken, kimilerine göre baskıcı, istilacı ve yıkıcıydı. 15. asırda İspanya’nın yaptığı etnik temizlik ve engizisyon süreç içerisinde Avrupa’da Yahudiler arasında ilk ateistler ve özgür düşünürlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Diğer

bölgelerde ise Yahudiler mistik bir dinselliğin temellerini attılar.

16. asırda Avrupa entelektüelleri ekonomik ve bilimsel devrimin temelini atarken İspanya'nın dışlayıcı ve baskıcı modernitesi karşısında Hollanda'nın açık ve hoşgörülü modernitesini de üretti. Toplum bu değişikliklere uyum sağlamak için değişirken dinin de değişmesi kaçınılmazdı. Rönesans, Reform ve Bilim Devrimi toplumun sekülerleşmesi sürecini hazırladı. Bu bağlamda Protestan Reformcular yeni bir dinsellik geliştirirken, Katolik Kilisesi de kendi reformunu gerçekleştirdi. Bu süreç her iki cephe için de çok farklı dini düşünce biçimlerinin ortaya çıkmasına neden oldu. Armstrong'a göre Batı böylece modern döneme girerken bir tarafta çoğu kez agresif ve kararlı bir dogmacılık, diğer tarafta ise bilginin sınırlarını kabul eden daha liberal bir tevazu arasında kalmıştı. Modernitenin hoşgörüsüz kolu İtalya'da sivrildi. Ruhban sınıfının engelleyici yaklaşımlarına rağmen bilim insanları bilim ile din çatışmasından ziyade din ile barışık bir bilimsel anlayış geliştirdiklerine inanıyorlardı. 17. Asırda Avrupa'daki mezhep savaşları yeni dinsellik anlayışlarının geliştirilmesine neden oldu. Bu süreçte toplumda yaygınlık kazanan mekanik âlem anlayışı insanların toplum, devlet ve din anlayışlarını da şekillendirmeye başlamıştı. Artık Tanrı bilimsel bir açıklamaya indirgenmiş ve ona evrende açıkça tanımlanabilir bir işlev verilmişti: Yerçekimi sadece bir tabiat gücü değil, bizzat Tanrı'nın faaliyeti idi. Yazara göre bu süreçte teoloji kendini bilimin insafına bırakmıştı. Rasyonel bir din Batı'da mezhep savaşlarını önleyip Batı medeniyetini kurtarmışsa da bu anlayış Tanrı'yı bilimsel bir açıklamaya indirgemekle inanılmaz kılmak üzereydi.

Galileo'nun mekanik biliminin, Descartes'in bağımsız kesinlik arayışının ve Newton'un kozmik yasalarının üzerine inşa edilen Aydınlanma yeni bir Tanrı tasavvuru ortaya çıkardı: Deizm. Armstrong'a göre deistler, Tanrı'ya tutku ile bağlı ve hatta din konusunda âdeta saplantılıydılar. Kurtuluşun bilgi ve eğitimle geleceğine inandılar; cehalet ve batıl inançları yeni ilk günah kabul ederek onlarla mücadele ettiler. M. Tindal, J. Toland, Voltaire, B. Franklin ve T. Jefferson bu anlayışın savunucusuydular. Voltaire gerçek dini tanımlarken şöyle yazıyordu: "Çok ahlak dersi ve çok az öğreti içerse olmaz mı?... Sadece tek bir tanrıya ibadet, adalet, hoşgörü ve insanlık öğretse?" (s. 301). Armstrong'a göre Avrupa deizmi, bizzat dine hiçbir biçimde muhalif olmayan, ruhban karşıtlığıyla dikkat çekiyordu. Ama Aydınlanma düşüncesi halka yayılamamıştı. Rasyonel inanca tepki Akıl Çağ'ında birçok mistik hareket doğurdu. Bu hareket mensupları dinin zihindeki bir öğreti değil, kalpteki bir ışık olduğunu savundular. Fakat kalbin dini kolayca yozlaşmış duygusalığa, hatta histeriye dönüşebilirdi.

Fransız devrimi Tanrı tasavvurlarının yeniden sorgulanmasının yolunu açtı. Artık Fransa'da din silinip gitmesi gereken eski rejimin bir parçası olarak görülüyordu. Önceki dönemlerde Kilise hoşgörüsüzlüğüne isyan eden insanlar yine de dinle bağını sürdürüyorlardı. Artık yeni dönemde eleştiriler doğrudan dine yöneltilir oldu. Yeni dönem düşünürler için Tanrı inancının bir önemi kalmamıştı. Dönemin önemli ismi Baron d'Holbach'a göre Akıl Çağ'ının düşünürleri tutarsız teolojileriyle Tanrı'yı kurtarmaya çalışan gizli ateistlerdi.

Deizm ve bir sonraki aşamada ateizm ilk olarak Amerika'da tepkisel bir hareket doğurdu: Evanjellik Hristiyanlık. Onlar için esas olan Kutsal Kitap'ın lafzi anlamına dönmek, İsa'ya kişisel sadakat ve aklın değil; kalbin dinine uymaktı. İnanç, bilgin filozofları ve bilim uzmanlarını gerektirmiyordu; basit bir yürekten inanış ve erdemli yaşam meselesiydi. Evanjelistlerin Tanrı'nın yoksul ve okumamışları tercih ettiği, İsa ve takipçilerinin de üniversite eğitimi görmemiş olduğuna, dolayısıyla

bilgin din adamlarının büyüüne kapılmamak gerektiğine vurgu yapmaları dikkat çekicidir. Bu anlayışın sonucu bugün hala Amerika kültürünü niteleyen popülist demokrasi, aydın düşmanlığı ve kaba bireyciliktir.

19. asırda bir taraftan Darwin'in çalışmaları, diğer taraftan *Alman Yüksek Eleştirisi*'ni bir dizi makaleyle halka sunan bir grup din adamının yayınları din ve Tanrı tasavvurlarının tekrar altüst olmasına neden oldu. Artık Avrupa'da inançsızlık uygulanabilir ve sürdürülebilir bir entelektüel seçenek olmuştu. Yeni ateistler için bilim ilerlemenin bir sembolü iken, din yok olmaya mahkûm eski dünyanın bir parçasıydı. Bu dönemde ateistler delilsiz ve haksız genellemelerle dine saldırırken çoğu din adamı hala bilime saygı duyuyordu. Fakat bilimin şaşkırtıcı ilerlemesi Tanrı'yı epey önemsizleştirmişti. Çok az kişi farkında olsa da Nietzsche insan tarafından yaratılan Tanrı'nın çoktan öldüğünü görmüştü. Tanrı'nın ölümü, ya da Hristiyan Tanrı'sının inandırıcılığını yitirdiği gerçeği bazı şeylerin sona erdiği anlamına geliyordu; ama bunu anlayabilen küçük bir azınlıktı.

Modern öncesi dönemde Tanrı hakkında nihayetinde konuşulamayacağına varan, dolayısıyla sessizliği tercih eden insanoğlu modern dönemin sonunda da benzer bir noktaya vardı. Bilimin âlemin bütün gizemini kesin olarak çözeceği inancı 20. asır doğa bilimindeki gelişmeler neticesinde tam bir hayal kırıklığına götürdü. Modernizm yerini post-modernizme bırakırken Tanrı hakkında tartışmalarda iki grup ön plana çıkıyordu: Bir tarafta kökten dinciler, diğer tarafta yeni ateistler. Her iki grup da hakikatin kendi tekellerinde olduğuna inanıyordu. Her iki grup dinin lafzi anlamını alıyor; biri bunu mutlak bilimsel doğru olarak kabul ederken diğeri bilim adına bunu reddediyordu. Armstrong'a göre aslında Ateizm daima belirli bir tür teizmin inkarıdır ve ona parazit gibi bağlıdır. Richard Dawkins, Christopher Hitchens ve Sam Harris gibi yeni ateistler de genelde kökten dincilere bağlı görünüyor. Bu iki grup yüzeysel kavgadan beslenmektedir. Ne yeni ateistlerin derin teoloji bilgisi ve bilimsel derinlikleri vardır ne de kökten dincilerin dinin zengin yorum geleneğini anlayabilecek kapasiteleri vardır. Bu nedenle geçmişteki teolog ve ateistlerin kapsamlı diyalogları her iki taraf için fikirlerini rafine etmede faydalı görülürken, kökten dinciler ve yeni ateistler için böyle bir diyaloga gerek yoktur.

Sonuç olarak insanoğlunun Tanrı hakkında ürettiği her bir tasavvur bir dönem anlamlı bulunsa da eksik kalmaya ve zamanla da anlamını yitirmeye mahkûm olacaktır. İnsanlığın dinsel düşünce tarihini bu bakış açısıyla okuduğumuzda öğreneceğimiz çok şey vardır. Armstrong'un kitabı dini ve bilimsel geleneklerin tarihindeki zenginliği gözler önüne sererken kökten dincilik ve saldırgan ateizmin bu zenginliği görmezden gelen sığ yaklaşımlarını da haklı olarak eleştiriyor. Dinler tarihi okumaları şunu gösteriyor ki din anlayışı anlamsız hale geldiğinde insanoğlu dini yeniden yorumlayabilmiş ve din onun hayatına anlam katan en önemli unsur olma özelliğini sürdürmüştür. İnsanoğlu günümüz dünyasının meydan okumaları karşısında da din ve Tanrı anlayışını yeniden gözden geçirip hayatına anlam katan bir din ve Tanrı tasavvuru geliştirmeyi başaracaktır.